

Київський
університет
імені Бориса
Грінченка

Uniwersytet
Mikołaja
Kopernika w
Toruniu

Мелітопольський
державний
педагогічний
університет імені
Б. Хмельницького

Уманський
державний
педагогічний
університет
імені П. Тичини

Consortium
scientifico-éducatif
international
Lucien Febvre

ДУ «Інститут
всесвітньої
історії
НАН України»

NAD WISŁĄ I DNIEMPREM

POLSKA I UKRAINA
W PRZESTRZENI
EUROPEJSKIEJ –
PRZESZŁOŚĆ I
TERAŻNIEJSZOŚĆ

НАД ВІСЛОЮ І ДНІПРОМ

ПОЛЬЩА І УКРАЇНА
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ
ПЕРСПЕКТИВІ –
МИНУЛЕ
І СУЧАСНІСТЬ

2017
ТОМ 1

Торунь-Київ 2017

NAD WISŁĄ I DNIEPREM.

Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940-2014). – Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2017. – T.1. – 256 s.

REDAKTORY:

Ihor Sribnyak
Waldemar Rozynkowski

KOMITET NAUKOWY:

Andrij Kudryaczenco (przewodniczący)
Zbigniew Karpus
Maciej Krotofil
Michał Klimecki
Igor Kryvosheia
Iwan Monołatij
Oleksandr Reent
Waldemar Rezmer
Gennadij Nadтока
Vadym Rubel
Wolodymyr Troszczynski
Roksolana Dudar (sekretarz odpowiedzialny)
Marek Wagner
Wojciech Włodarkiewicz
Witalij Szczerbak

RECENZENCI:

Andrij Szapoval
Wasyl Yablonski

*Redakcja nie zawsze podziela poglądy
autorów publikowanych materiałów*

*Rekomendowała do druku Rada Naukowa
Wydziału Historyczno-Filozoficznego Uniwersytetu
Borysa Hrinchenki w Kijowie 16 marca 2017 r.
(protokół № 6)*

ISBN 966-638-126-5

Odpowiedzialność za wiarygodność faktów,
cytatów, nazwisk oraz innych danych ponoszą
autorzy publikacji

Adresa dla korespondencji

vsesvit963@gmail.com

НАД ВІСЛОЮ І ДНІПРОМ.

Польща і Україна в європейській перспективі – минуле і сучасність. Збірник наукових праць на пошану професора Омеляна Вішки (1940-2014). – Торунь-Київ: Міжнародний науково-освітній консорціум імені Люсьєна Февра, 2017. – Т.1. – 256 с.

РЕДАКТОРИ

Ігор Срібняк
Вальдемар Розинковскі

НАУКОВИЙ КОМІТЕТ

Андрій Кудряченко (голова)
Збігнєв Карпус
Мачей Кротофіл
Міхал Клімецький
Ігор Кривошея
Іван Монолатій
Олександр Реєнт
Вальдемар Резмер
Геннадій Надтока
Вадим Рубель
Володимир Трошинський
Роксолана Дудар (відповідальний секретар)
Марек Вагнер
Войцех Влодаркевіч
Віталій Щербак

РЕЦЕНЗЕНТИ:

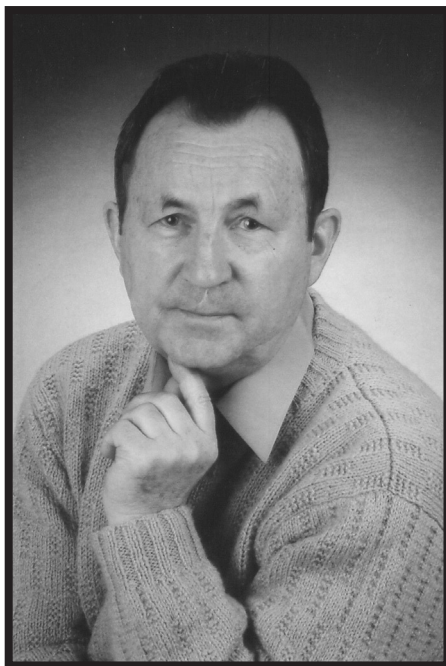
Андрій Шаповал
Василь Яблонський

*Редакція не завжди поділяє поглядів
авторів опублікованих матеріалів*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка
16 березня 2017 р. (протокол № 6)*

Відповідальність за правильність фактів
цитат, імен та інших даних
несе автор статті

Адреса для листування

ДОСКОНАЛІСТЬ ІСТОРИКА

(коротка згадка про Друга)

Людина щирої та відвертої вдачі, шкільний вчитель, університетський викладач, якого цінувало не одне покоління учнів та студентів м. Торуня; науковець, який своєю подвижницькою працею досяг найвищих академічних висот у Польщі та був визнаний в Україні; краєзнавець, який увічнив історію свого рідного села Журавці; перекладач, який робив ближчими науковців різних країн; організатор відбудови українського військового цвинтаря в Александрові-Куявському; українець, який завжди пам'ятав своє національне коріння – весь цей перелік далеко не вичерпує всіх сторін багатогранної особистості Омеляна Вішки.

Моя перша з ним зустріч відбулась далекого вже 1999 р. з нагоди проведення торуньським гуртом істориків (за ініціативою проф. Збігнева Карпуса) міжнародної наукової конференції в Тухолі, що була присвячена вивченню особливостей функціонування однойменного табору, через який у 1914-1922 рр. пройшли тисячі полонених. З огляду на наші спільні зацікавлення таборовою тематикою – наші розмови тоді могли тривати годинами.

Пам'ять закарбувала й пізніші наші зустрічі, бо спілкування з Омеляном Вішкою дарувало натхнення і бажання працювати *науково*. Його ретельність і готовність перевіряти навіть найдрібніші історичні факти задля досягнення істини – надзвичайно імпонувала та заохочувала кожного, хто з ним спілкувався. Без перебільшення – Омелян Вішка був справжнім істориком, який вбачав своєю дослідницькою місією якнайповніший добір та глибинний аналіз джерельного матеріалу, його критичне співставлення та перехресну перевірку суперечливих фактів.

Довгий час ми спілкувались у часі його побуту в Києві, коли Омелян Вішка збирав матеріали для написання своєї чергової праці про 6-ту Січову стрілецьку дивізію Армії УНР у ЦДАВО України. Здавалось, вік не мав жодної влади над ним, він не вагаючись перетинав кордони аби взяти участь у конференції, або поринути у вивчення артефактів; часом здавалось – що Омелян опанувала, за висловом французького філософа Жака Дерріда, «архівна лихоманка», настільки всеосяжним було його бажання пізнати історію за документальними свідченнями.

Але смерть неблаганна... Омелян Вішка скінчив свій земний шлях, але він залишив поважний слід в історичній науці, насамперед, завдяки своїм книжкам, які мають найвищий ґатунок. Пам'ять про нього завжди зігріватиме усіх тих, хто мав щастя бачити його щиросердну посмішку та відчув тепло його Душі.

Ігор Срібняк

ЗМІСТ

Ігор Срібняк ДОСКОНАЛІСТЬ ІСТОРИКА	3
--	---

Ольга Морозова УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ ОМЕЛЯНА ВІШКИ	7
--	---

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ

Ігор Кривошея ОСВІТНІ «ПРОЕКТИ» ПОЛЬСЬКИХ АРИСТОКРАТІВ	12
ПОТОЦЬКИХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XVIII – XIX СТОЛІТТЯ).....	12

Юлія Ярцун «ПАТРІОТИЧНИЙ ГАРДЕРОБ» ШЛЯХТИ КИЇВЩИНИ В СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТТЯ	19
--	----

Jaroslav Serednicki ZWYCIĘSTWO SZABLI UKRAIŃSKIEJ W BITWIE Z KAWALERJĄ BOLSZEWICKĄ NA PODOLU. WOJNA POLSKO-BOLSZEWICKA 1919-1921 r	23
---	----

Ігор Срібняк «ПОЧУТТЯ ВЕЛИКОГО ОBOB'ЯЗКУ, ПОКЛАДЕНОМУ НА ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ БАТЬКІВЩИНОЮ...»: ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІЧНИХ КУРСІВ ШТАБНИХ СТАРШИН У ТАБОРІ КАЛІШ (ПОЛЬЩА) У 1921-1924 рр.....	24
---	----

Олена Гуменюк УКРАЇНСЬКІ МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПОЛЬЩІ: ТИПОЛОГІЗАЦІЯ І ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ (1920 – 1939 рр.)	33
--	----

Віктор Гудзь, Віталій Гудзь ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З РЕСПУБЛІКОЮ ПОЛЬЩА НАПРИКІНЦІ XX СТОЛІТТЯ.....	40
--	----

Володимир Головченко УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: ФОРМУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН У ДУСІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА	43
--	----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ярослав Попенко КОРОЛІВСЬКА РУМУНІЯ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОЧАТОК ОКУПАЦІЇ БЕССАРАБІЇ	52
--	----

Мілана Срібняк «...ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ВЕСТИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ПРАЦЮ»: ДО ІСТОРІЇ ТЕАТРУ В ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ (АВСТРО-УГОРЩИНА) у 1916-1917 рр.....	61
---	----

Артур Бабенко ФІНАНСОВИЙ СТАН ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕМІГРАЦІЇ (1921-1923): ДЖЕРЕЛА НАДХОДЖЕНЬ ТА ОСНОВНІ СТАТТІ ВИДАТКІВ.....	65
--	----

Валерій Власенко МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ НА БАЛКАНАХ.....	69
--	----

СОЦІУМ

Лідія Распутіна СКАРБИ З МОНЕТАМИ I–V СТОЛІТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я З ОСЕРЕДКАМИ АНТИЧНОСТІ.....	74
---	----

Василенко Віталій ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ ЧИННИК У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ПРОФЕСОРІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА 1834-1884 РОКИ	78
Володимир Швець НАУКОВИЙ ДОРОБОК М. О. ДОМОНТОВИЧА: ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ	81
Ольга Лях ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ОСЕРЕДКУ В ГРІНВІЧ-ВІЛЛІДЖ (НЬЮ-ЙОРК) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ століття	84
Іван Монолатій ЯКІВ ОРЕНШТАЙН І УВО: ДО ПРОБЛЕМИ КОНТАКТІВ	89
Ігор Тарнавський ДІЯЛЬНІСТЬ АЙНЗАТЦГРУПИ «D» НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (липень 1941 – липень 1942 рр.).....	96
Юлія Назарук ОЛЕКСАНДР СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ	104
Руслем Абкадыров К НЕКОТОРЫМ АСПЕКТАМ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОНИМИИ КРЫМА	108

ОРІЄНТАЛІСТИКА

Олексій Семененко ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РАНЬОГО ХРИСТИАНСТВА В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА ІУДЕЙСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ І ст. н.е.	111
Вадим Рубель КИТАЙСЬКА ЕПОХА «ПІВДЕННИХ І ПІВНІЧНИХ ДИНАСТІЙ» У ДЗЕРКАЛІ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ «ДИНАСТІЙНИХ ІСТОРІЙ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ І ТЕКСТОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИМІР КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	115
Ірина Мудрієвська СТАВЛЕННЯ КОРОЛІВСТВА САУДІВСЬКА АРАВІЯ ДО ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН	133
Iana Kroshka U.S. ENERGY INDEPENDENCE: REALITIES AND PROSPECTS.....	137

РОСІЙСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС: ВІД ІМПЕРІАЛІЗМУ ДО АВТОРИТАРИЗМУ

Оксана Драч ДИСКУСІЯ ЩОДО ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: АРГУМЕНТИ І СТЕРЕОТИПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.....	146
Вадим Задунайський СКОРОЧЕННЯ ТРИВАЛОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В КУБАНСЬКОМУ КОЗАЦТВІ ТА РЕГУЛЯРНІЙ АРМІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (70-ті рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.)	152
Геннадій Надтока РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ТЕНДЕНЦІЇ КОНФЕСІЙНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ.....	157
Александр Дудник ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В ОТНОШЕНИИ ГОСУДАРСТВ ГУАМ (ГРУЗИИ, УКРАИНЫ, АЗЕРБАЙДЖАНА и МОЛДОВЫ), ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА и НАТО (1991–2014 гг.).....	160
Олександр Ситник ДОСВІД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014-2017 РОКІВ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ВІДНОСИН.....	182

ДЕРЖАВА І ПРАВО

Василь Ткаченко НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І БЕЗПЕКА УКРАЇНИ	186
Володимир Розумюк ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ	192
Віктор Гапотій ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ШЛЯХУ РОЗБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНОГО РЕЖИМУ	209
Галина Вахняк РОЗВИТОК СПІВПРАЦІ ТА ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ТА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ	214

ЕТНОЛОГІЯ

Світлана Карпенко ГЕНЕЗА НАУКОВОГО ЗБІРНИКА НАРОДНИХ КАЗОК	218
Андрій Темченко СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ КОДИ КІСТЯКА ЛЮДИНИ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ	227
Ольга Лучук ПОЛЬСЬКІ СЛІДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ «КОЛГОСПУ ТВАРИН» (До історії перших перекладів казки «Animal Farm» Джорджа Орвелла)	234

РЕЦЕНЗІЇ

Омелян Вішка ПРО ДОЛЮ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ В ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ, 1914-1920... ..	241
Regina Faltyn, Agnieszka Korniejenko WĘDRÓWKI PO ŚWIATACH MINIONYCH: OMELAN PRISAK I JURIJ ŁUCKI.....	243
Марина Палієнко, Ігор Срібняк, SCRIPTA MANENT... ..	245
АНОТАЦІЇ	248

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Для суспільно-гуманітарних дисциплін проблема нації та національної держави впродовж останніх століть традиційно постає одним з ключових питань. Це, передусім, пов'язано із тим, що ці суспільні феномени відігравали (і нині відіграють) роль системоутворюючого елементу і базової політичної структури в міжнародній системі як на локальному, так і на глобальному рівні, в результаті чого переважна частина людства усвідомлює себе як членів певної нації і громадян конкретної держави. Особливо слід наголосити, що для України дослідження проблематики розбудови, функціонування та еволюції ключових інститутів національної держави становить не лише теоретичний інтерес, але й має суто практично-політичну спрямованість, адже наша країна змушена вирішувати складні завдання виживання і розвитку національної державності в мінливому та небезпечному геополітичному середовищі.

Мета статті – в широкому історичному контексті визначити та стисло охарактеризувати основні етапи формування національної держави.

Завдання статті – висвітлити причини і наслідки еволюції феномену національної держави в міжнародних відносинах.

Теоретична рефлексія проблематики національної держави характеризується антагоністичними підходами – від апології інституту держави («хід Бога по світу» Гегеля) до категоричного її заперечення (анархізм Бакуніна), від абсолютизації місця і ролі нації в історії (різноманітні націоналістичні доктрини) до зневажливого її тлумачення як хибної ідентичності (комунізм, космополітизм). Так само інтерпретації взаємовідносин між національною державою і нацією несуть на собі відбиток концептуального дуалізму. З одного боку, класична теорія націоналізму (Й. Гердер, Й. Фіхте, Дж. С. Мілль, Д. Мадзіні, Ш. Моррас, Е. Ренан) розглядає національну державу як політичну форму організації та самовизначення нації, вираження її суверенної волі, пряму проекцію й органічне продовження в політичній сфері [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8], а з іншого – в «Доктрині фашизму» Б. Муссоліні та сучасних наукових інтерпретаціях (Е. Сміт, Б. Андерсон) сама нація

постає об'єктом соціального конструювання з боку держави як створена й натхненна цим «левафаном» єдина «уявна спільнота» різноплемінного люду [9; 10; 11]. Таким чином можна констатувати, що зміст різних концепцій нації та національної держави завжди суттєво залежав від історичного контексту, політичної кон'юнктури та особистих уподобань теоретиків, які у спробі підкреслити значущість своїх інтелектуальних побудов акцентувати увагу лише на певних (окремих) аспектах реальних суспільно-історичних процесів.

Подібно до переважної більшості термінів суспільно-гуманітарних дисциплін, слово держава має чимало різних визначень. Абстрагуючись від політично й поетично вмотивованих інтерпретацій цього феномену, в даній роботі держава розглядатиметься як владний суспільно-політичний інститут, який володіє монополією на легітимне застосування насильства в межах певної території та за допомогою спеціального апарату примусу й управління підтримує певний соціальний порядок і економічний лад. Як впливає вже з самої назви «національна держава», її специфіка полягає в тому, що, на відміну від інших форм державності, в основі цього суспільного феномену лежить масова колективна політична ідентичність – «нація», до якої відносить себе значна (переважна) більшість активного населення країни.

Проте, сам термін «нація» також доволі неоднозначний. Е. Гобсбаум на початку своєї класичної роботи «Нації і націоналізм після 1780 р.» навіть наводить слова Уолтера Бейджхота, що «поки нас не питають про неї (націю), ми розуміємо, що це таке, але відразу пояснити чи дати визначення ми неспроможні» [12, 6]. Підсумовуючи та узагальнюючи ідеї провідних західних дослідників націй та національної ідентичності (Е. Гелнер, Е. Сміт, Е. Гобсбаум, К. Калхун, С. Хантінгтон, Б. Андерсон) можна назвати наступні основні ознаки національної ідентичності: історична територія, або рідний край, який включає в себе Батьківщину і батьківщину, з чітко окресленими межами; спільні міфи та історична пам'ять; національний характер; спільна масова культура та загальний стиль життя; національне самоуправління (автономія

або власна державність); єдині громадянські порядки, юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна релігійна традиція, система цінностей та ідеологія; спільне етнічне походження («кров»); спільна мова; спільні інтереси. Наголошуючи на тих або інших компонентах з цього переліку (або певній їх сукупності), провідні іноземні фахівці розглядали їх як необхідні параметри стандартної західної моделі нації [10; 11; 12, 13, 14].

В Радянському Союзі наукові підходи до проблеми нації формувалися під очевидним впливом комуністичної ідеології та нагальних потреб політичної консолідації й уніфікації «країни переможного пролетаріату». Спираючись на теоретичні розробки класиків марксизму, представники радянського суспільствознавства стверджували, що в процесі історичного розвитку людського суспільства відбувається еволюція та послідовна зміна різних форм етнічної спільноти: плем'я – народність – нація [15; 16]. Згідно з цією концепцією, першою складною соціальною організацією, яка виходить за межі сім'ї (роду), є плем'я. Цей соціальний феномен виникає в первісному докласовому суспільстві та характеризується, передусім, наявністю зв'язків кровної спорідненості поміж його членами. Окрім того, в єдиний колектив плем'я об'єднує наявність певної території, економічна автономія, спільна мова (діалект), специфічна самосвідомість і власна племінна назва, самоврядування, окремі кульги, тотеми, свята. Проте поступово, з розвитком майнового розшарування, починається перехід до класового суспільства і відбувається розклад племені. Зростає роль вождя та племінної знаті, з'являються племінні союзи. Таким чином з різних племен формується народність – історично усталена мовна, територіальна, економічна (господарська) та культурна людська спільнота із спільною самоназвою. Ознаки народності (територія, економіка, мова, самосвідомість, самоврядування, культура) радянськими суспільствознавцями називалися ті самі, що і по відношенню до племені, за єдиним винятком – кровної спорідненості. Погоджуючись із тезою, що зазвичай народності складались із близьких за етнічним походженням і мовою племен, радянські суспільствознавці наголошували на необов'язковості цього чинника, акцентуючи увагу на заміні зв'язків кровної спорідненості територіальною комунікацією. На їх думку, з розвитком капіталістичних відносин і посиленням культурних та економічних зв'язків, які здійснюють якісний стрибок і виходять на більш високий діалектичний рівень, народність перетворюється в націю – історичну

спільноту людей, яка складається в ході формування спільноти їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і національного характеру. Тут, мабуть, слід зауважити, що тією чи іншою мірою всі ці ознаки були притаманні й іншим формам етнічної спільноти – племені і народності, і немає жодного, яки би виокремлював саме націю.

Більше того, послідовно заперечуючи будь-які націоналістичні доктрини в дусі «blut und boden» (кров і ґрунт), штатні інтерпретатори офіційної комуністичної доктрини стверджували можливість формування націй навіть з різних рас, хоча і погоджувались із тим, що консолідація нації дійсно полегшується в разі її творення з етнічно споріднених груп. Відповідно, в їх інтерпретації цей феномен поставав результатом, передусім, соціально-економічного розвитку суспільства, а не біологічної еволюції homo sapiens. Займаючись витлумаченням ленінських положень, що «нації неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку», «не можна було від феодалізму перейти до капіталізму без національних ідей», «створення національних зв'язків було нічим іншим, як створення зв'язків буржуазних» [17, 75; 18, 35; 19, 154], вони розглядали націю як нове соціально-історичне явище періоду подолання феодальної роздробленості і закономірний результат зміцнення політичної централізації на основі капіталістичних економічних зв'язків.

Таким чином тісний зв'язок усього «національного» (за винятком, хіба що, танців і страв) з «буржуазним» – невід'ємна риса марксистсько-ленінського підходу до проблеми нації та національної держави. Характеризуючи державу як апарат насильства, що знаходиться в руках маєтних експлуататорських класів, комуністичні теоретики розглядали «національну державу» як капіталістичний різновид класової держави, в якій буржуазія здійснює свою владу і реалізує егоїстичні інтереси не лише за допомогою брутального насильства, але й намагаючись брехливою пропагандою приховати та послабити класовий антагонізм, спекулюючи національними почуттями та вимагаючи від пригноблених мас солідарності із своїми «єдинокровними» експлуататорами [20; 21; 22].

На думку радянських суспільствознавців, після перемоги соціалістичної революції з «буржуазних» націй (або народностей) в процесі ліквідації капіталізму і розбудови комуністичного суспільства поступово формуються соціалістичні нації – тобто нові соціальні спільноти людей, у яких хоча ще збереглися певні етнічні особливості, але вони отримали

якісно новий розвиток на основі соціалістичного економічного базису, який формує відповідну духовну надбудову. Оскільки соціальна структура соціалістичного суспільства не несе на собі відбиток прокляття гострих класових і національних антагонізмів, то на засадах «пролетарського інтернаціоналізму» змінюється весь уклад політичного, соціально-економічного і духовного буття соціалістичної нації. Революційні зміни в усіх сферах суспільного життя витворюють наскрізь пронизану ідеєю єдності соціалістичну національну самосвідомість з такими її основними рисами, як братське співробітництво і товариська взаємодопомога, колективізм і пролетарський інтернаціоналізм. Відбувається поступова консолідація як всередині кожної соціалістичної нації, так і між ними. Прозорі кордони сприяють постійному спілкуванню між соціалістичними націями, налагоджуються і зміцнюються інтернаціональні зв'язки. На основі економічної, соціальної, ідейно-політичної спільності соціалістичних націй розвиваються інтернаціоналістичні риси їх культур, відбувається розквіт націй і їх зближення (в тому числі і через міжнаціональні шлюби). З'являються і прогресують нові інтернаціональні спільноти (наприклад, радянський народ), зміцнюються братерство і співдружність соціалістичних націй. Надалі ж у далекому майбутньому поступове стирання національних відмінностей призведе до повного злиття націй і реалізації комуністичної утопії – створення всесвітнього безкласового, безнаціонального і бездержавного людського суспільства, в якому гармонійний розвиток кожного стане передумовою гармонійного розвитку усіх [23].

Видається вельми показовим, що називаючи майже тотожні «об'єктивні» обставини творення нації та національної держави, як західні, так і радянські дослідники проблем цих «уявних спільнот» особливо наголошували не лише на економічних інтересах, територіальній єдності, етнічній спорідненості, спільній мові, культурі, психології і т.д., але й акцентували увагу на суб'єктивних чинниках націотворення – передусім, на спільних колективних почуттях і масовому усвідомленні єдності національної спільноти – національній самосвідомості. Як красномовно і дещо пафосно писав про це Е. Ренан, відстоюючи ідею соціального контракту, що охоплює минулі та майбутні покоління і має на меті самовідтворення окремої спільноти: «Людина не є рабом ні раси, ні мови, ні релігії, ні течії рік, ані напрямку гірських хребтів. Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гаря-

чим серцем витворює моральну свідомість, яка зветься нацією. Наскільки ця моральна свідомість доводить свою силу жертвами, що вимагають зречення особи на користь спільноти, настільки вона законна, вона має право на існування... Існування нації – це щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя. Нація... це ясно висловлене бажання продовжувати спільне життя» [8, 262-263]. Значно лаконічніше з приводу духовних моментів суспільного процесу висловився зятій матеріаліст К. Маркс: «Ідея (теорія) стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами» [24, 422].

Розглядаючи в ретроспективі процес становлення й трансформації держави взагалі й національної держави зокрема, ми можемо констатувати, що зовнішньополітичні детермінанти завжди були одним з визначальних чинників еволюції цього суспільного інституту. Важливість і вагомість міжнародних факторів часто призводила до абсолютизації їх ролі та значення, і навіть видатний представник цивілізаційної парадигми О. Шпенглер не зміг утриматись від спокуси видати очевидне за єдино реальне. Одна з останніх його робіт «Час рішень» наскрізь просякнута ідеєю абсолютизації етатизму, інтерпретуючи історію людства як історію держав, а історію держав як історію війн: «Людська історія в епоху високих культур – це історія держав. Формою цієї історії є війна. Мир теж є історією, але як продовження війни іншими засобами... Держава є буття в формі народної єдності, що створюється через державу і представляє її для реальної або потенційної війни... Держава суть суто політична єдність, єдність влади, діючої назовні. Вона не пов'язана єдністю раси, мови або релігії, вона знаходиться над ними... Внутрішня політика необхідна лише для того, щоб забезпечити силу і єдність політики зовнішньої» [25, 42]. Заперечуючи подібну категоричність хотілося б наголосити: по-перше, внутрішні чинники відіграють не менш важливу роль, ніж зовнішні, тож їх ігнорування неминуче призведе до спотворення наукової картини світу і не дозволить об'єктивно висвітлити сутність і зміст суспільних процесів; по-друге, в реальному житті міжнародні й внутрішні питання настільки тісно взаємопов'язані в єдиний комплекс політичних і соціально-економічних проблем, що відокремити їх одне від одного може хіба що теоретик в межах наукового дослідження, але аж ніяк не державний діяч у своїй діяльності.

Значна частина західних дослідників так чи інакше пов'язує появу національної

держави з укладенням Вестфальського миру, але з наукової точки зору подібний підхід видається не зовсім коректним [26]. З одного боку, національна держава стала результатом еволюції традиційних європейських політичних та, в більш широкому сенсі, соціальних (культурних, релігійних) інститутів, як, наприклад, римське право і християнство, що значно більш давні, ніж Вестфальський мир. З іншого – всі розмови про появу національної держави в середині XVII ст. виглядають як історичний курйоз і дослідницька «модернізація», адже і через століття після Тридцятилітньої війни політичний ландшафт Європи найкраще характеризували слова Людовика XIV: «держава – це я». Виокремлення Вестфальського миру справедливе лише в тому сенсі, що він остаточно поховав мрії Габсбургів про єдину загальноєвропейську імперію, внаслідок чого склалися сприятливі історичні обставини для розвитку ідей державності, яка має територіальну юрисдикцію, громадянську та національну (а не релігійну) лояльність. Не випадково Римський Папа нещадно критикував укладення Вестфальського миру, адже його гнів був викликаний гірким усвідомленням того невтішного факту, що сподівання на возз'єднання християнського світу під владою однієї імперії та церкви втрачено назавжди.

Дослідження такого складного суспільного інституту, як національна держава, вимагає більш глибокого «занурення» в історію, адже еволюція цивілізації вимірюється тисячоліттями і сотнями поколінь, і лише ретроспективний аналіз дозволяє розгледіти в хаотичному нагромадженні фактів напрямок поступального розвитку людства. Разом із тим, розглядаючи трансформацію національної держави в процесі історичного розвитку, слід з обережністю застосовувати аналогії із попередніми суспільними інститутами, оскільки політичні феномени минулого суттєво відрізнялись від сучасних. Науковець просто зобов'язаний уникати їх некритичного ототожнення, докладаючи максимальних зусиль задля реконструкції суспільно-політичного життя давніх культур і цивілізацій.

Оскільки переважна більшість сучасних політичних понять та ідеалів – від свободи до закону – бере свій початок від роздумів давньогрецьких філософів і суспільних діячів щодо проблем функціонування інститутів міста-держави, перш за все серед різноманітних історичних форм держав необхідно виокремити поліс. Щоб усвідомити місце і роль цього суспільного феномену в історії Європи достатньо лише зауважити, що цей оригінальний

вигляд грецького генія став не лише одним з головних чинників формування античної цивілізації, але сучасні концепції держави значною мірою ґрунтуються на теоретичному осмисленні давньогрецького політичного досвіду. Саме в межах полісу вперше були чітко визначені відносини між державою і громадянином, ґрунтовані на справедливому законі в ім'я ідеалу євномії – гармонійного суспільного порядку, натхненного мудрістю.

В грецькій мові слово «поліс» мало три основні значення. По-перше, воно означало політичну одиницю, яка представляє собою державу. По-друге – спільноту громадян держави в цілому. Ну і по-третє, це слово могло використовуватися для позначення певної міської агломерації, тож Геродот чи Ксенофонт постійно вживали цей термін навіть для позначення «варварських» міст [27; 28; 29]. Аналізуючи тексти давньогрецьких авторів, відомий французький історик Ф. Шаму зазначав, що зазвичай поняття полісу передбачало наявність політичного центру, який був оснащений зручностями й основними органами грецького міста (адміністративні будівлі, гімнасії, театр, публічна площа, водопровід і т.д.), мав святилища для публічних культів, укріплення, що забезпечують безпеку громадян, головну площу – агору, яка слугувала ринком для торгових операцій і місцем політичних зібрань, фонтани для водопостачання, будівлі для адміністративних і судових органів [30, 227]. В політичному сенсі слово поліс означало політичну і соціальну одиницю, яка служила основою грецького світу і, разом з мовою, вирізняла античну культуру серед варварського світу, адже сама грецька цивілізація була передусім міською – вона сформувалась серед людей, які жили нечисленними групами і зосереджували свою увагу на соціальних відносинах. Як правило поліс виникав в результаті політичного об'єднання кількох сусідніх поселень (так званий синоїкізм), які утворювали одну політичну одиницю. Поняття держави в очах греків передбачало наявність певної політичної організації (специфіка політичного устрою тут не відігравала принципової ролі) на чітко визначеній території, визнання іншими державами, і, обов'язково, легендарно-історичні відомості про заснування та пов'язаний із ними культ.

Якщо для народів Стародавнього Сходу ознакою розвиненої політичної культури і цивілізації поставав інститут царської влади [31], то для давньогрецьких мислителів саме місто-держава як певна форма соціальної організації видавалось визначальною ознакою

цивілізованої людини. Цю концепцію відстоює Аристотель у своїй «Політиці», розглядаючи державу як «природний» феномен, а людину – як «політичну істоту». На його думку, творець держави зробив величезну послугу усьому людству, адже цей інститут, створений задля нагальних потреб життя – спілкування і обміну товарами, робить можливим досягнення «благого життя». Фактично, для Аристотеля поліс поставав суто грецьким типом держави, і він не уявляв іншої її форми (принаймні для грека): «Той же, хто за своєю природою, а не внаслідок випадкових обставин, живе поза державою, той або недорозвинена в моральному розумінні істота, або надлюдина... або тварина, або бог» [32, 24-25].

Для пересічного грека періоду античності рідне місто-держава поставало як центр всесвіту, навколо якого оберталось все його буття. Сучасні багатомільйонні держави із їх знеособленими формальними відносинами між громадянами і бюрократичними органами мало чим нагадують ті тісні зв'язки між мешканцям полісу, коли суспільне і приватне життя членів певної спільноти зливалось воедино. Управління державою та участь у спільних справах були водночас основним обов'язком, інтересом і, навіть, розвагою в житті громадянина полісу – певним способом життя, адже засоби його існування прямо і безпосередньо залежали від рідного міста і всі сфери людського буття (питання релігії, виховання дітей, відпочинку, мистецтва тощо) могли стати предметом державної регламентації. В принципі будь-яка дія громадянина могла зацікавити поліс, який в особі керівних органів не стільки прагнув встановити універсальні правила поведінки, скільки передбачити дієві заходи для вирішення конкретних проблем. Відповідно, ці вузькі межі полісу, в яких грек жив, працював, здійснював громадянські права і поклонявся своїм богам, складали дуже щільну політичну реальність, яку можна порівняти хіба що з тоталітарними державами ХХ століття.

Хоча в принципі кожен громадянин так чи інакше приймав участь в політичному житті й управлінні державними справами, грецький поліс мав яскраво виражений аристократичний характер, навіть тоді, коли він проголошувався демократією. Самі поняття демократії чи аристократії стосувалися виключно громадян, яким держава надавала повні політичні й майнові права. Ця привілейована меншість мешканців міста протиставлялася рабам – категорії населення, повністю позбавлених будь-яких прав. Вважалось, що втративши свободу, вони були позбавлені своєї особис-

тості, тож Аристотель розглядає їх не як людей, а як «живе знаряддя». Проміжну ланку займали особисто вільні негромадяни (метеки, періеки), які отримали особливий статус. Позбавлені політичних прав, вони мали певні майнові гарантії, за що були зобов'язані нести тягар фінансових повинностей.

Статус громадянина грек отримував за правом народження, якщо його батько (а інколи і мати) відносилися до цього привілейованого стану. Тут в межах полісу збереглась давня традиція роду, коли кров обумовлювала право громадянства. Окрім того, батько мав офіційно визнати дитину, після чого спільнота громадян приймала її у своє соціальне середовище. Отримати громадянство іншим шляхом до IV ст. до н.е. було вкрай важко, і лише виключні заслуги перед містом (і то вкрай рідко) відкривали шлях до цього привілею. Так, за Геродотом, громадянство Спарти змогли здобути лише мешканець Елїди Тисамен і його брат, та й то лише завдяки пророцтву Дельфійського оракула, котрий передрік Тисамену п'ять великих військових перемог [29, 581-582]. Більше того, спільноти полісів не лише не прагнули поширити громадянство на інших, але й намагалися позбавити цього права усіх «сумнівних», про що свідчить закон Перікла в Афінах. Іронія долі полягає навіть не в тому, що за цим законом чимало відомих усьому світу афінян втратили б права громадянства (наприклад, народжений від фракійської служниці Фемістокл), але й навіть самому Періклу довелося просити перед народними зборами визнати свого сина від мілетянки Аспазії громадянином [33, 192-193].

На відміну від сучасного розуміння національної держави, грецький поліс відносився передусім до певної спільноти громадян, а не до території. Безумовно, громадянин міста-держави відчував прив'язаність до рідної землі і священних топонімів, проте на риторичне питання Дантона «хіба Батьківщину можна унести на підшвах своїх чобіт?» він давав однозначну відповідь Аристофана – там де добре, там і Батьківщина! Для нього держава була передусім єдністю людей, і не дарма Фукидід у своїй «Історії» говорить про держави не за назвою їх міста (Спарта, Афіни тощо), а за назвою народу – лакедемоняни, афіняни. За виключних обставин греки прагнули врятувати поліс навіть після втрати території, вважаючи, що в разі збереження громадянського колективу в іншому місці можна буде відродити свої традиції і культури [34].

Відносини між полісами характеризувалися духом суперництва і конфлікту –

настільки запеклого і гострого, наскільки може бути затягим змагання і боротьба між близькими людьми. Війна була перманентним станом міждержавних взаємин, а мир – попри загальне визнання його блага – винятком і результатом виключно сприятливих обставин. Цей же дух ревного суперництва в класичну епоху паралізував всі спроби утворити стабільну політичну одиницю (союз) з кількох полісів. Прив'язаність греків до своєї «малої Батьківщини» в класичну епоху стародавньої Еллади руйнувала всі союзи, оскільки прагнення до гегемонії наймогутніших міст-держав перетворювало будь-яку добровільну федерацію на ярмо чужого панування, а решта полісів за будь-яку ціну намагались відстояти свою незалежність.

Проте всупереч всім кривавим конфліктам – і у власних очах, і для іноземців греки поставали одним народом. Це самоусвідомлення ґрунтувалося на спільності мови та релігії, із особливою силою проявляючи себе в моменти зовнішньої загрози всьому грецькому світу (боротьба проти персів, карфагенян) або загальних пан-еллінських урочистостей. Релігійні свята у спільних культових центрах, Олімпійські ігри, міфологічна традиція, шедеври митців і твори письменників символізували і уособлювали єдність грецького народу, попри його політичну роздробленість.

Криза полісної системи, соціальні й економічні чинники якої були всебічно розглянуті ще радянською історіографією [35; 36; 37], включала надзвичайно важливий зовнішньополітичний аспект. Звичайне місто-держава було доволі маленькою політичною одиницею як за площею, так і за кількістю населення. Найпотужніший грецький поліс в часи своєї найбільшої могутності і слави – Афіни на початок Пелопоннеської війни – нараховував близько 40 тис. громадян (разом із сім'ями 150 тис.), 10-15 тис. метеків (з сім'ями 40 тис.) і приблизно 110 тис. рабів, тобто всього 300 тис. чол. Інший відомий поліс – Спарта відразу після греко-перських війн мав 5 тис. спартіатів (15 тис. разом із сім'ями), 50 тис. періеків, 150 чи 200 тис. ілотів – разом 250 тис. [30, 238-239]. Проте решта грецьких міст-держав були значно менші, і не дарма Арістотель вважав чисельність близько 10 тис. громадян ідеальною для полісу. Відповідно у світі, в якому війна і конфлікт були буденною справою, місто-держава виявилось заслабким владним інститутом, щоб протистояти більш потужним політичним одиницям. Грецькому світу, який ґрунтувався на полісі як на базовому елементі суспільного буття, Філіпом і Олександром Ма-

кедонським був фактично нав'язаний інший тип державності – елліністична монархія, яка об'єднувала гігантські території і вкрай різно-рідні спільноти в одне єдине ціле. При цьому поліс зберігся як суспільний інститут всередині монархії, хоча і втратив свободу дій у внутрішній й зовнішній політиці. Він нікуди не зник, а просто був включений в загальнодержавну систему і підпорядкований царю.

Для еллінів класичної доби Греції монархія видавалась архаїчним і варварським суспільним інститутом, який несумісний з розвиненою політичною культурою і полісними традиціями. Проте військові успіхи тиранів і монархів змусили їх переглянути свої погляди і визнати переваги ефективного одноособового правління у порівнянні з хаотичним врядуванням демократій і олігархій. Феномен монархії спочатку постав як історичний емпіричний феномен, і вже постфактум з'явилась монархічна апологетика на кшталт «Киропедії» Ксенофонта чи промов Ісократів. Намагаючись вирішити питання встановлення соціальної стабільності та пацифікації міжнародних відносин, державні діячі й філософи першої половини IV століття до н.е. звернулися до концепції вкрай персоніфікованої політичної влади. Після завоювань Олександра Македонського елліністична монархія виявилась єдиною політичною формою, яка була здатна утримати разом надзвичайно строкату поліетнічну масу, окремі спільноти всередині якої перебували на різних ступенях цивілізаційного і культурного розвитку. Ця держава постала доволі випадковим багатоскладовим конгломератом, який утворився і постійно змінювався в історичному процесі завоювань, внутрішніх конфліктів і війн із сусідами.

Особа царя постала як ключовий елемент цієї системи правління, оскільки лише ефективна одноособова влада була здатна тримати разом такі гетерогенні елементи, як греки і «варвари», поліси і племена, династи і народи. Монарх був не найвищою посадовою особою, а абсолютним володарем, альфою і омегою політичного всесвіту, оскільки лише він один втілював в собі державу. Богоподібний рятівник царства і його народів, носій харизми і переможний полководець, він своїми військовими перемогами доводив своє беззаперечне право на владу, в той час як поразки засвідчували втрату милості богів і права на царство. Війна була основним обов'язком монарха, тож не дивно, що з 14 царів династії Селевкідів 10 загинули в битві.

Монарх виділявся серед людей очевидними особливостями, за якими його можна було

упізнати і які вимагали відповідної пошани. В елліністичну епоху з новою силою проявила себе тенденція встановлення божественних почестей і культу верховного носія влади. Вже Олександр Македонський висунув вимогу, щоб його почитали як «беззаперечного бога», наразившись на саркастичну відповідь спартанців: «Якщо Олександр хоче бути богом, нехай ним буде». Надалі ж отожднення особи царя з богами стало звичною практикою елліністичних монархій. Під беззаперечним впливом східних традицій врядування, монарх – живий істинний бог – постав єдиною силою, здатною врятувати людину від зовнішніх і внутрішніх загроз, забезпечивши мир і спокій свого царства, в той час як інші боги залишались далекими й чужими, недоступними і байдужими. Успішний монарх, тривалий час знаходячись при владі, намагався створити на свою користь поняття династії, прагнучи зміцнити свою владу додатковим обґрунтуванням її легітимності, запозиченим з міфів та історії. Царі виводили свій рід від давніх богів і героїв, і, хоча спадок передавався по чоловічій лінії за правом старшинства, молодші сини також претендували на владу, бо були тієї ж крові.

Оскільки монарх втілював в собі державу, усе адміністрування велось через нього, створюючи шалене навантаження. Плутарх цитує слова Селевка I, що «якби люди знали, наскільки важкі обов'язки накладає царська посада, то ніхто б не схотів навіть наклонитися, щоб підняти діадему», а Антигон Гонат у бесіді з своїм сином Деметрієм про царське правління сказав йому що це «почесне рабство» [38, 22]. Звісно, що цар не міг нести такий тягар сам – йому необхідні були помічники і радники. Діадохи й епігони – спадкоємці імперії Олександра, створили гнучкі та ефективні владні інститути. Державний апарат, необхідний для здійснення влади, складався з двору і адміністрації, які зазвичай більше піклувалися про ефективність, ніж про етикет і сувору ієрархію. Адміністрація в монархічній системі істотно відрізнялась від адміністрації в полісі, оскільки замість виборів, жеребкування, колегіальних рішень цар призначав людину для вирішення певної проблеми. Сукупність цих посадовців не утворювала єдину інституцію, кожен з них індивідуально отримував доручення зайнятися конкретною проблемою на невизначений термін (доки цар того бажає) і всі його повноваження здійснювалися виключно від імені царя.

Основою влади в елліністичному світі була військова могутність, і саме в якості очільника армії цар реалізовував свою владу в інших

суспільних сферах. Ключовим державним інститутом була армія найманців. Цар особисто командував військом, а його військовий престиж підтверджував права на владу над територіями і населенням, які були завойовані ним або його предками. Царська воля була законом, проте монархи намагались підтримувати давні традиції звичаєвого права, не втручаючись без нагальної потреби в життя підвладних їм спільнот. Теоретично влада монарха була необмеженою, проте як правило царі з демонстративною повагою поводитися з полісами, навіть якщо вони територіально знаходились всередині їх володінь. Фактично, це були вкрай складні взаємини, обтяжені заплутаною грою різних інтересів, що обумовлювалися реальним співвідношенням сил. Зазвичай монарх намагався створити у мешканців полісу ілюзію їх самостійності, укладаючи з ними формальний союз як з ніби то незалежною державою, проте в разі необхідності він же віддавав накази і розпорядження, як по відношенню до звичайної провінції. Абсолютна автономія полісу в елліністичну епоху стала недосяжним ідеалом, і лише в повсякденному житті своїх громадян місто-держава більш-менш зберегла свою роль. Неминуче потрапляючи під протекторат могутньої монархії, яка поширювала свій вплив в регіоні, поліс втратив свободу дій як в зовнішній, так і у внутрішній політиці.

Цікаво відзначити, що разом із втратою незалежності, поліси перетворили найсвятіше – право громадянства – на предмет безсормного гендлярства. Як вже говорилося, в класичну добу цей привілей ревно оберігався і надавався лише у виключних випадках як велика милість, але в елліністичну епоху він перетворився на звичайний предмет купівлі-продажу. Незважаючи на те, що ця торгівля сприймалась у масовій свідомості як відверта ганьба, не лише дрібні міста, але й славні Афіни застосовували цей інструмент поповнення своїх фінансів. Збереглася епіграма I ст. до н.е., в якій висміюється легкість, з якою можна було отримати афінське громадянство, сплативши вартість одного поросля [39, 240].

Утримування професійної армії потребувало надзвичайних фінансових ресурсів, тому елліністичні монархії були водночас колосальними машинами з викачування грошей з підвладного населення. Прямі й непрямі податки, мита, військова контрибуція – весь арсенал розвиненої фіскальної системи дозволяв акумулювати безпрецедентне багатство, яке вражало іноземців, проте в часи перманентних війн золото уходило ще швидше, ніж його вдавалося отримати. Управління великою державою вимагало

організації архівів, тому елліністичні монархії мали канцелярію, котра реєструвала офіційні документи і зберігала їх копії, а також займалась листуванням царя з його підданими та іншими державами. Гігантські території розділялись на дрібніші територіальні одиниці, тож на місцях регіональні підрозділи продовжували діяльність центральної адміністрації, завдання якої з державного управління суттєво ускладнювалося внаслідок виключної гетерогенності населення і провінцій.

Війна як була постійним супутником життя полісу, так і залишилась перманентним станом міжнародних відносин в елліністичний період. Більше того, елліністична монархія постала як суспільний феномен і зберігалася як політичний інститут саме завдяки міжнародним конфліктам, тобто прослідковується чіткий зв'язок між війною і становленням елліністичних царств. Самі суспільні інститути і міжнародна система були потужним кризогенеруючим фактором, оскільки внутрішня строкатість і зовнішньополітична войовничість неминуче породжували нестабільність і внутрішнє напруження, призводячи до численних збройних конфліктів.

Усвідомлення зовнішньої загрози та розуміння слабкості окремих міст-держав сприяло появі унікальних політичних утворів – союзів полісів. На відміну від своїх історичних попередників класичної доби, в епоху еллінізму з'явилися справжні федеративні організації зі спільними політичними інститутами, армією, громадянством (яке не скасовувало громадянства окремих міст), фінансами, релігійними культурами, авторитет яких забезпечував солідарність полісів учасників союзу. Ахейський та Етолійський союзи продемонстрували свою здатність розробляти й вести самостійну й послідовну зовнішню політику, проводити значні військові операції та успішно відстоювати власну незалежність. В елліністичній Греції вони стали єдиною серйозною спробою вирішити за допомогою оригінальної політичної структури гостру проблему виживання грецьких полісів як незалежних держав з обмеженою територією і ресурсами, які викликали суперництво між ними і посягання з боку гігантських гетерогенних політичних конгломератів. Лише союзи полісів стали історичним прикладом успішного протистояння монархіям – разом із елліністичними царствами їх знищила лише могутність Риму.

Не менше, ніж цивілізації античної Греції, національні держави зобов'язані й Стародавнього Риму. Значна частина термінів і понять, пов'язаних із сучасним політичним життям,

запозичені з римського словника. Наприклад, латинське слово «*patio*» дослівно означає «того, хто народився». Втім, римляни вважали соціальною організацією, ґрунтовану на родинних зв'язках і кривній близькості політичною спільнотою нижчого порядку, що личить лише варварам. В римських джерелах відсутні згадки про «римську націю», натомість постійно йдеться про «*civitas Romana*», що можна перекласти як римське громадянське суспільство або спільнота римських громадян (притаманне англосаксонській політичній думці протиставлення держави і громадянського суспільства для пересічного римлянина було б нонсенсом). Не кровна спорідненість, а добровільно узяті на себе обов'язки в ім'я загального блага робили людину римським громадянином.

Коли Полібій в своїй «Історії» намагався пояснити, яким дивом маленькому італійському місту вдалося менш ніж за століття встановити свою владу над усією Італією, перемогти могутній Карфаген і зламати опір войовничих еліністичних монархій – нав'язавши усьому Середземномор'ю римський порядок (*Pax Romana*), він повторив традиційну для грецької політичної думки від часів Платона і Аристотеля ідею про тенденцію усіх незмішаних форм влади до занепаду. Стверджуючи, що монархія вироджується в тиранію, аристократія – олігархію, демократія в охлократію, Полібій зробив наголос на змішаному характері римського державного устрою, коли консули (монархічний чинник), сенат (аристократія) і народні збори (демократія) взаємно стримують одне одного і таким чином протистоять узурпації влади одним інститутом з усіма негативними наслідками [40]. Проте не менш важливою обставиною, ніж суспільно-політичний устрій держави, став характер римського громадянства. На відміну від грецького полісу, в результаті особливостей історичного розвитку Римська держава продемонструвала надзвичайно важливу рису – здатність інкорпорувати й інтегрувати чужі елементи. Від самого початку заснування міста і аж до Союзницької війни механізм надання громадянських прав провінційним елітам (а потім і звичайним провінціалам) майже не давав збоїв. Нещодавні чужинці й, навіть, колишні вороги, поступово отримували всі привілеї повноправних квіритів. Та й під час Союзницької війни страх дуже швидко змусив виправити помилки, обумовлені пихатістю зарозумілістю. Давнє місто-держава поступово йшла шляхом трансформації в римський народ, не обмежуючись навіть межами Італії. Так, Цезар всупереч традиції ввів в Сенат вихід-

ців з провінції, надавши права римського громадянства цілим племенам Цизальпінської Галлії, ну і вже в 212 році н.е. едиктом Каракалли це право було поширено на всіх вільних жителів імперії [41; 42]. Саме завдяки політиці залучення колишніх противників і конкурентів до роботи над спільним державним будівництвом, система магістратур, яка поступово сформувалась впродовж перших століть римської історії для управління доволі обмеженою гомогенною спільнотою, виявилася достатньо гнучкою, щоб пристосуватися до нових умов і витримати тягар всевітньої імперії [43].

Інститут держави сприймався римлянами як корпоративна організація, членство в якій спільно належить усім громадянам. На їх думку, створена задля забезпечення своїх членів перевагами людської взаємодопомоги і справедливого законного правління, вона є спільною власністю народу, а сам народ є основним джерелом влади. Відповідно магістрати, наділені владою, є лише виконавцями волі народу [44]. В промові відомого римського оратора Ціцерона ця концепція обґрунтовувалася наступним чином: «Держава є народним надбанням; але й народ – це не будь-яке зібрання осіб, згромаджених абияк, а об'єднання людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів. Найпершою причиною для такого об'єднання людей є не стільки їх слабкість, скільки вроджена потреба жити разом, оскільки людина не схильна до відокремленого існування і самотнього блукання, але створена для того, щоб навіть при достатку всього необхідного не віддалятися від подібних собі» [45, 20]. Таким чином, держава для римлян – це моральна спільнота, колективний витвір співпраці громадян – *res populi* або *res publica* – справа народу. В цілому їх інтерпретація держави нагадує роботи давньогрецьких авторів, оскільки заснування й управління цим владним інститутом розглядалось як величний богоподібний подвиг – вершина людського щастя, і не дарма у «Сні Сципіона» Ціцерон подавав Небо як нагороду, що дається за видатну й віддану державну службу. Природно, що думка про двоїсту відданість та протиставлення громадянських обов'язків моральним зобов'язанням була чужа й ворожа римській традиції, яка витлумачувала державу як найдосконаліше творіння людського генія.

Зміна форми правління з республіканської на монархічну дещо позначилась і на теорії влади. Принцепс (перший громадянин) та його наступники розглядалися як уособлення усього римського народу, отримуючи право говорити і вирішувати державні справи від його імені. Як сформулював цю доктрину відомий

юрист Ульпіан: «Те, що вирішив принцепс, має силу закону, оскільки народ, шляхом царського закону, прийнятого з приводу вищої влади принцепса, надав принцепсу всю свою найвищу владу і могутність» [46, 115-117].

Після того, як римлянам вдалося підпорядкувати собі гігантські території, кількість та інтенсивність міждержавних конфліктів істотно впала (більшість колишніх держав стали провінціями або сателітами імперії), проте їх місце посіли громадянські війни та масові повстання – ще більш жорстокі й криваві. Дійшло до того, що провінції неодноразово звертались з проханням до центральної влади відразу надавати новопризначеним намісникам разом із посадою титулатуру і зовнішні відзнаки імператорів (полководці, які здобули визначну перемогу над сильним ворогом), щоб задовольнити їх марносластво без шкоди для місцевого населення.

Периферія імперії знаходилась у стані перманентної війни – частково внаслідок великодержавної політики самих римлян, частково через постійні варварські вторгнення і набіги. Будь-які спроби подати споруду Римської імперії як «імперію довіри», в якій потенційні союзники добровільно приймали римський захист в обмін на лояльність [47] просто суперечать історичним реаліям. Відомі слова британського варварського вождя Калгака значно точніше і справедливіше характеризують справжній *Pax Romana*: «Грабіжникам усього світу, їм вже мало землі: спустошивши її, вони тепер захоплюють море; якщо їх ворог багатий – вони жадібні; якщо бідний – пихаті й зарозумілі, тож ані Схід, ані Захід не можуть їх наситити; вони єдині, хто з однаковою пристрасстю прагнуть зробити багатство і злидні своєю маріонеткою; віднімати, різати, грабувати на їх брехливій мові зветься пануванням; і залишаючи за собою пустелю, вони говорять, що принесли мир» [48, с.445].

Поступовий розклад римського суспільства обумовив глибокий занепад державних інституцій. Від часів Марія армія громадян стала армією найманців, а вже від часів Сулли та Цезаря римська армія деградувала до армій (легіонів) своїх полководців. На державній службі все частіше з'являються раби, а спільнота громадян перетворюється на жалюгідний міський плебс з його грізним гаслом «хліба і видовищ». Соціальна поляризація і заострення громадянських конфліктів призвели до того, що варварські вторгнення стали зустрічати підтримку і співчуття серед найширших прошарків населення. Як засвідчує Сальвіан в трактаті «Про божественне управління»,

суспільна дезорганізація, свавілля магістратів і тягар державних податків призвели до того, що римляни люто ненавидять одне одного і прагнуть завдати своїм співгромадянам якомога більшої шкоди: «Дійсно, який громадянин у нас не відчуває ненависті до іншого громадянина?» [49, 309]. Звертаючи свою увагу на державних службовців, Сальвіан із гиркотою констатує: «Чи знайдеться місто община чи село, де не було б стільки ж тиранів, скільки куріалів? Чиновники пишаться цим прізвиськом, оскільки воно дає їм силу й почесні, так само як злодії радіють і торжествують, якщо їх вважають більш жахливими, ніж вони є насправді... Таким чином, у нас ніхто не вважає себе у безпеці; і якщо виключити тих, хто за своєю владою і зв'язкам стоять поза грабунком або самі беруть в ньому участь, то жодна людина не уникає жадібності цього різновиду злочинців. За таких умов у безпеці лише той, хто має силу ставити іншого під загрозу» [49, 310]. В результаті: «Багато з них (римлян) навіть високого походження і прекрасно освічені, тікають до ворогів римського народу, щоб не стати жертвою несправедливих переслідувань. Вони йдуть шукати у варварів римської людяності, оскільки не можуть більше витримувати варварської жорстокості римлян. У них нема нічого спільного з народами, до яких вони тікають: вони не поділяють їх звичаїв, не знають їхньої мови і, насмілюся сказати, не воняють, як тіла й одяг варварів; і тим не менше вони ... вважають за краще бути вільними під виглядом рабів, ніж рабами під виглядом вільних. Римського громадянства, яке колись не просто дуже шанували, але й набували дуже високою ціною, нині уникають і бояться, від нього тікають і його зневажають, воно не лише не цінується, але й викликає страх і ненависть. Найкращі люди, яким Рим зобов'язаний своєю славою, доведені до того, що не хочуть бути римлянами» [49, 311].

Поширення християнства в період пізньої Римської імперії змусило поставити питання щодо взаємин держави і церкви. На відміну від часів античності, коли релігія фактично була невіддільна від державних інститутів, християнська церква постала і утвердилась як незалежна автономна організація, і цей факт надзвичайно сильно вплинув на подальшу історію Західної Європи й усього світу. Боротьба цезарів проти поширення християнства обумовлювалась, передусім, несумісністю цього вчення з римськими чеснотами абсолютної відданості державі. Батьки християнської церкви постійно наголошували на подвійному підданстві людини, і не даремно вимога «від-

дати Кесарю – кесарево, а Богу – Боже» двічі повторюється в Біблії (Євангеліє від Матвея 22, 21 і Євангеліє від Марка 12, 17) [50, 27-53]. Віруючий християнин усвідомлював, що його моральний та релігійний обов'язок перед Богом вище за будь-які земні зобов'язання, і саме тому усталена політична традиція обожествління імператорів зустрічала таке гостре несприйняття. Віддаючи належне і Богу, і державі в особі кесаря, у протистоянні між ними християнин мав обрати спасіння власної душі та вічне блаженство в раю, а не тимчасові земні блага.

Це подвійне підданство розглядалось як логічний результат дуальної природи людини – духовної і тілесної, безпосередній наслідок протистояння Граду небесного і земного царства. У своїй відомій роботі «Про Град Божий» Августин витлумачив історію людства як сповнене драматизму змагання двох світів – суспільства, збудованого на тілесних потребах і егоїстичних інтересах, і потойбічного «Граду Божого», що «не від миру цього» й ґрунтується на сподіванні небесного блаженства і духовного спасіння. Обґрунтовуючи неминучу перемогу Граду Божого над царством сатани, оскільки лише духовне є вічним, а все земне – тлінне, Августин розглядав існуючу владні інституції як іманентний результат людського гріха, що створені для придушення зла і заохочення добра [51]. Стверджуючи, що хоча земна влада за своєю природою нетривка й мінлива та ґрунтується на найнижчих властивостях людської природи, батьки церкви разом із тим обстоювали потребу мовчазної покори правителям, діла яких судити може лише Бог та церква, а не звичайні миряни. Теологічні трактати містять численні інтерпретації тези св. Павла, висловленої у «Посланні до римлян», що не народ є джерелом влади, а сам Бог: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і всі влади існуючі встановлені від Бога. Тому той, хто противиться владі, противиться Божій постанові; а ті, хто противиться, самі візьмуть осуд на себе. Бо володарі – пострах не на добрі діла, а на злі. Хочеш не боятися влади? Роби добро і матимеш похвалу від неї, бо володар – Божий слуга, тобі на добро. А як чиниш ти зло, то бійся, бо не дарма він носить меч, бо він Божий слуга, месник у гніві злочинцеві! Тому треба коритися не тільки через страх кари, але й заради сумління. Через це ви і податки даєте, бо вони служителі Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне усім: кому податок – податок, кому мито – мито, кому страх – страх, кому честь – честь» [50, 200]. В світлі теорії «двох мечів», докладно

розробленої папою Гелазієм I, світська (державна) і духовна (церковна) влади мали спільно управляти християнською спільнотою в дусі співпраці та взаємоповаги, кожна в межах своєї «компетенції», а держава, взявши за основу духовні цінності християнського вчення, стежити за чистотою істинної віри та сприяти спасінню душі всього людства.

Повільний занепад Західної Римської імперії завершився її крахом і утворенням на її території численних варварських королівств. Загальна кількість варварів не перевищувала 5% від усього населення імперії, а племена франків, вестготів, вандалів нараховували не більше 100 000 осіб [52, 42], тож розпад імперії пояснюється, передусім, її глибокою внутрішньою кризою, а не зовнішнім тиском. Попри всі намагання варварів використати отриманий від римлян адміністративний спадок, колапс системи управління, деградація економіки і розрив економічних зв'язків призвели до загальної дезорганізації. Античний світ, в якому головну роль відігравали держави і міста, відійшов у минуле, а знекровлення міст і аграризація населення стали домінуючими трендами раннього середньовіччя. Великі спільноти розпалися на дрібні автономні (переважно сільські) общини, які мало що знали одне про одне. Натуральне господарство, ізоляція і самодостатність малих груп унеможлилювали утворення стабільних великих політико-адміністративних одиниць, тож період раннього середньовіччя – це час дезорганізації й анархії. Становлення феодальної системи супроводжувалось руйнацією державних формальних взаємин, які витіснялися строкатим мереживом приватних стосунків.

Розпорошення суспільства і величезне різноманіття владних інституцій із вкрай заплутаними взаємовідносинами надзвичайно ускладнює вивчення політичної історії середньовіччя, слугуючи своєрідною проекцією господарського партикуляризму. Як слушно вказує Ж. Ле Гофф, знаходячись між численними сеньйорами, католицькою церквою та іншими конфесіями, містами, принцями і королями люди в період середньовіччя не завжди могли зрозуміти, від кого в політичному відношенні вони залежать. Місце античної держави зайняли численні феодальні інститути, ґрунтовані на певній системі землекористування. У вузькому розумінні феодалізм означав систему особистих зв'язків, що пов'язувала сеньйора із його васалом. Перший надавав другому феод або лен – землю (інколи посаду або певні доходи), за що останній був зобов'язаний нести військову службу, чинити суд і допомага-

ти (в т.ч. і фінансово) своєму зверхнику. Проте в реальному житті майже кожен васал був людиною кількох сеньйорів, що дозволяло обіцяти найщедрішому з них переважну перед іншими вірність. В результаті такого розпорошення влади і адміністративної анархії державні інститути, через брак сил і проблеми комунікації між ізольованими спільнотами, не могли гарантувати забезпечення навіть першочергових своїх функцій – захисту життя і майна підданих. Середньовічне королівство не було централізованим ані теоретично, ні практично, а складна й заплутана феодальна ієрархія із загальним принципом «васал мого васала – не мій васал» перетворювала вирішення будь-якої проблеми на кошмар теорії та практики державного управління. Будь-які успіхи в подоланні цієї анархії і створенні дієвого апарату влади (імперія Карла Великого) були тимчасовими і вкрай хиткими. Лише в XI-XIV ст. на тлі перманентного феодального хаосу «війни усіх проти усіх» починають формуватись національні монархії Європи, які з часом еволюціонують в національні держави різних народів.

Саме поняття держави в сучасному її розумінні з'являється в середньовічній Європі лише в часи Ренесансу (XIII ст.) для відокремлення публічних владних інститутів (монархічних або міських) і ствердження їх верховенства над феодальними установами [52, 467]. Впродовж XI-XIV тривала гостра конкурентна боротьба між різними формами соціально-політичної організації – папською теократією, універсалістською імперією, містами-державами і національними королівствами – переможця в якій неможливо було передбачити заздалегідь. Тривалий час вони співіснували в межах однієї системи, аж поки територіальні держави, ґрунтовані на національному принципі, не підпорядкували своїй владі інші типи політичних інститутів.

Впродовж XI-XII століть основна боротьба розгорталася між папством та імперією. В свідомості середньовічного європейця християнське суспільство мало (після Бога, звісно) двох очільників – папу римського та імператора. Вони репрезентували два принципи влади – духовний і світський, очолювали дві ієрархії – священників та шляхти, уособлюючи «два мечі» християнського світу. Суто формально протистояння між ними точилося навколо питання щодо правильних і справедливих меж влади кожного. В ті часи, коли, власне, не було ані церкви, ані держави в сучасному розумінні цих термінів, папство змогло ствердити свою владу над єпископами, здійснити

кодифікацію канонічного права і використати організацію й потужні матеріальні ресурси католицької церкви для створення могутньої наднаціональної монархії. Взятися за основу теорію «двох мечів», папство намагалося довести пріоритет духовної влади над світською, як це зробив папа Григорій VII: «Тож дійте, прошу вас, святі отці і владики, так, щоб увесь світ знав: якщо ви маєте владу карати і прощати на небесах, то ви маєте владу і на землі забирати чи дарувати імперії, королівства, князівства, герцогства, графства й володіння всім людям, відповідно до їхніх чеснот... Нехай королі та всі правителі світу знають про вашу велич і про вашу владу, хай ці дрібні люди бояться послухатися наказу нашої церкви» [54, 226].

Папа Інокентій III у славетній буллі *Venerabilem* в 1202 році претендував на право оцінювати придатність кандидата на імперських виборах, а також переглядати їх результати, позбавляти повноважень негідних монархів та накладати на них стягнення, затверджувати угоди поміж правителями, придушувати ересь (включаючи право конфіскувати майно еретиків), контролювати відправлення судочинства (включаючи право забирати справи до власного суду, якщо світські суди припустилися помилки) і переглядати будь-яке рішення світської влади. Цей представник папської теократії стверджував, що папська влада за своєю природою суттєво відрізняється від інших її різновидів, оскільки папа володіє *plenitudo potestatis* (можна перекласти як найвищий або універсальний суверенітет), «властивого йому бо він вікарій Христа». Інокентій III фактично стверджував, що будь-яка влада – як духовна, так і світська – належить церкві в особі папи римського, намісника Бога на землі. Через століття папа Боніфаций VIII у буллі *Unam sanctam* (1302 рік) зробив логічний висновок, що обидва мечі належать церкві, просто світський меч (владу) мають застосовувати не представники духовенства, а королі «за наказом і з дозволу священників». Цілковито природно що Т. Гоббс, спостерігаючи подібні універсалістські претензії на всемогутність охарактеризував папство як «привид загиблої римської імперії, який сидить в короні на її могилі».

На фоні папства успіхи імперської влади виглядали не надто переконливо. По перше, за імперією не стояла тривала безперервна традиція. Захід не знав імператора з 476 р. по 800 роки н.е., та й надалі часто траплялися тривалі періоди «міжцарства» (924-962 рр., 1250-1273 рр.), коли кілька осіб претендували на імперський трон. По друге, сама імперія

була доволі аморфним гетерогенним утворенням, яке не витримувало жодного порівняння з чіткою організацією католицької церкви після کلунійської реформи. Ну і по третє, гегемонія імператора в християнському світі була швидше теоретичною, аніж реальною. В Італії та Німеччині «вдячні» піддані й васали постійно повставали проти «свого» імператора, а могутні королі просто ігнорували його владу. Починаючи з XII століття теоретики канонічного права й юристи Англії, Франції, Іспанії у різний спосіб намагались довести одвічну незалежність і суверенітет своїх правителів. Правова формула, яка з'явилась десь в середині XIV століття констатувала, що король має у своєму королівстві таку саму владу, як і імператор в імперії: *rex in regno suo est imperator regni sui*. Більше того, з X ст. разом із роздробленням імперії Карла Великого титул «імператора» з'являється в Англії та Іспанії. Німецькі ж імператори все частіше обмежували свої претензії територією «Священної Римської імперії германської нації», тобто Німеччиною і частиною Італії. Вони дуже обережно поводитися з наймогутнішими монархами і князями Європи, задовольняючись почесними відзнаками та туманним визнанням морального авторитету і патронату над рештою королівств.

В період «осені середньовіччя» багатьом стороннім спостерігачам могло спастись на думку, що майбутнє політико-соціальної організації Європи належить місту-державі. В ті часи середньовічні міста не лише випромінювали безпрецедентний економічний, суспільний і культурний динамізм, але й неодноразово демонстрували переваги суто мілітарної організації. Розгром імператора Фрідріха Барбаросси коаліцією північноіталійських міст при Ліньяно в 1176 році або нищівна поразка французької лицарської кінноти від піхотинців фламандських міст при Куртре в 1302 р. нібито засвідчували великі перспективи Венеції і Гамбурга, Мілана і Любека, Гента і Барселони. Проте їм на заваді став той самий фактор, що свого часу підірвав життєздатність античного полісу. І в політичному, і в економічному відношенні міста поодиноці і, навіть, у спільній коаліції (Ганза) виявились заслабкими для успішної конкуренції з національними монархіями. Поступово із грізної сили часів середньовіччя вони перетворювалися на історичний курйоз, сам факт існування яких видавався в Новий час анахронізмом.

Боротьба між папством та імперією значною мірою дискредитувала ці суспільно-політичні інститути, причому велич і драматизм цього конфлікту не дозволив його учасникам

звернути увагу на поступове посилення королівської влади. Конфлікт наймогутнішого з них, короля Франції Філіпа Красивого із папою Боніфацієм VIII завершився поразкою церкви і «Авіньйонським полонем» папства упродовж 1305 – 1376 років, перетворивши претендента на світову гегемонію на маріонетку французької зовнішньої політики. В результаті, як із сумом констатував папський легат в Німеччині Еней Сильвій Пікколоміні (в майбутньому папа Пій II) в 1454 році: «У християнського світу немає голови, якому б усі погодилися підкорятися. Папа і імператор бачать, що їх правами усюди нехтують. Не існує ані поваги, ані покори. Ми дивимося на папу і на імператора як на декоративні фігури, наділені нічого не значущими титулами» [53, 47].

Починаючи з XIV ст. національні почуття поступово стають вагомим політичним чинником. Поразка папства у боротьбі з Філіпом Красивим, коли Боніфацій не лише не зміг приборкати короля, розпаливши фракційні заворушення серед феодалської знаті, але й сам наразився на опір французького духовенства, з усієї очевидністю продемонструвала потужність цієї нової сили. Коли ж «авіньйонські» папи спробували втрутитися у спірні імперські вибори і утвердитися в ролі міжнародного третейського судді, це призвело до рейнської декларації 1338 року, в якій імперські виборці, вперше діючи як юридичне об'єднання, підтвердили, що для виборів не потрібне папське схвалення. Рудиментарні почуття німецької нації завадили профранцузьким папам заручитись підтримкою незадоволених васалів імператора, тож Золота булла, яка 1356 року узаконила процедуру імператорських виборів, не містила жодних посилянь на затвердження результатів виборів папою. Пробудження національного почуття та розвиток національної самосвідомості – формування певної «нашої» спільноти, яка протистоїть «іншим», стало основною причиною, чому французькі барони не прийняли англійського короля Едуарда III в 1328 р., хоча той був онуком Філіпа Красивого, а португальці обрали своїм королем бастарда Жуана I, щоб не об'єднуватись з Кастилією

Навіть католицька церква, яка й до наших часів пишається своїм універсалізмом, не змогла залишитися осторонь цих суспільно-історичних процесів. На поч. XV ст. представництво на церковних соборах набуває «національного» характеру, а їх учасники поділяються по «націям». Щоправда, за часів пізнього середньовіччя саме поняття «нації» виступає спочатку не зовсім ясно, але воно все більше визначається

в ході роботи соборів. Вперше всі члени були розподілені по чотирьом «націям» (італійська, французька, німецька та іспанська) на скликаному в 1409 році церковному соборі в Пізі. Але цей поділ, закріплений в канонічній традиції, до того часу вже значною мірою втратив свій сенс і був доволі штучним, об'єднуючи в одній «нації» кілька самостійних держав з окремими інтересами. Наприклад, в «німецьку націю» окрім власне Німеччини входили Англія, Данія, Швеція, Норвегія, Чехія, Польща і Угорщина. І якщо на Пізанському соборі цей поділ не відіграв суттєвої ролі, адже голосування відбувалось не по «націям», а по «головам», то вже на наступному Констанцькому соборі питання щодо розподілу по «націям» набуло надзвичайної гостроти, адже голосування проводилося по «націям», а не по «головам», і для обговорення справ кожна «нація» збиралася окремо. Англійці висунули вимогу щодо виділення їх особливу «націю», і в дискусії з цього приводу було вперше висунуто обґрунтування нового розуміння «нації», обумовлене поступовим формування національних держав. І хоча англійці домоглися свого і стали п'ятою «нацією», суперечки між учасниками не вщухали, оскільки принцип поділу залишився тим самим і до складу «націй» входили представники різних держав, інтереси яких часто розходились [54, 210-211].

Монархії XI-XIV століть не мали ані чітко встановленої династичної наступності, ані певної території. Формування національних королівств тривало упродовж кількох століть, аж поки з дрібних груп феодалного суспільства була витворена єдина спільнота співгромадян. Процес «збирання земель» найшвидше завершився в Англії, яка була об'єднана після норманського завоювання і стала першим зразком централізованої монархії. Опис королівських земель (книга Страшного суду), фінансові установи (палата Шахової дошки), пов'язані з короною чиновники (шерифи) дозволяли здійснювати ефективну королівську владу, обмежену, щоправда, традиціями середньовічного конституціоналізму. До XV ст. в основному було завершено визначення національних кордонів Іспанії та Франції. Натомість в Німеччині та Італії справа національного об'єднання завершилась аж в середині XIX століття. В Італії папство виявилось заслабким, щоб очолити цей процес, проте достатньо сильним, щоб завадити іншим, а німцям на заваді став нездійснений імперський міраж, який надто довго вабив і спокушав їх.

Від середини XV століття поступово відбувається централізація і зростання

самодержавної влади в королівствах Західної Європи. Зміни в соціальній структурі та економіці призвели до революційної перебудови суспільних інститутів. Повільно, але неухильно перебираючи функції та повноваження різноманітних феодальних структур середньовічного представництва – дворянських, парламентських, магістратських, клерикальних – монархи зосереджували в своїх руках розпорошену раніше владу і акумулювали загальнодержавні ресурси. Інтереси провідних соціальних груп вимагали сильної та ефективної державної влади, здатної запобігти внутрішнім заворушенням і захистити суспільство від зовнішніх загроз, тож на зламі XV-XVI століть абсолютна монархія ставала переважним типом управління. Від цього часу і аж до періоду буржуазних революцій король став чи не єдиним представником національних інтересів та уособленням держави. Легендарні слова Людовіка XIV «держава – це я» були не лише відображенням його світогляду, але й цілком адекватно відбивали суспільну свідомість тієї доби, тож не дарма відомий письменник XVII ст. Ж. Лабрюйєр назвав десятий розділ своїх «Характерів» «про монарха або про державу» [55]. Саме в XVI- XVII ст. остаточно склалася теорія божественного права королів, яка передбачала обов'язок пасивного послуху усіх підданих. Як стверджував видатний теоретик і практик цієї доктрини англійський король Яків I у «Справжньому законі вільної монархії», королівський сан – це загадкова таємниця, розгадати яку не зможуть ані правники, ані філософи. На його думку, сам принцип вільної монархії полягає у королівському врядуванні, яке має всю повноту влади над підданими і незалежне від примусу іноземних правителів, вітчизняних сектантів і феодальних васалів. Самі ж королі – «живі подоба Бога на землі...», вони не лише Божі намісники на землі, які сидять на Божому троні; навіть сам Бог назвав їх Богами» [44, 357].

В цей же період з'явилася теорія державного суверенітету (в її сучасному вигляді), яка вперше була теоретично обґрунтована і чітко сформульована інтелектуалами та державними діячами Західної Європи (Ж. Боден, Т. Гоббс, А. Ж. Рішельє) [56; 57; 58]. Обстоюючи право «суверена» (монарха, держави) самостійно визначати власну зовнішню і внутрішню політику, вони стверджували його незалежність від інших суспільних акторів, монополію на легітимне використання сили й необхідність концентрації всієї повноти влади в одних руках. Втім, було б помилкою вважати цю концепцію суто європейським надбанням, адже суверенітет – це необхідна політична й

юридична ознака держави, що тією чи іншою мірою була притаманна всім державам різних цивілізацій і епох, хоча реальний зміст та ідеологічне обґрунтування суверенітету, залежно від історичних обставин, могли суттєво змінюватися. Можна сказати, що в різні історичні епохи своєрідні теоретичні аналоги європейської доктрини суверенітету завжди створювалися у ґрунтованих на принципі «балансу сил» регіональних міжнародних системах з кількома основними учасниками. Ототожнюючи суверенітет із свободою, політичні лідери незалежних держав розглядали його як найвищу цінність, тоді як представники могутніх імперій з месіанськими універсалістськими претензіями послідовно заперечували концепцію суверенітету в теорії і на практиці. Видається цілком природним, що і в середньовічній Західній Європі ця доктрина була сформульована саме в період створення великих централізованих держав як відповідь національних монархій (передусім Франції й Англії) на гегемоністські амбіції правителів Священної Римської імперії германської нації, фінансово-релігійний шантаж Римських пап і традиційний феодальний сепаратизм. Відповідно і стверджувалася концепція суверенітету не стільки на сторінках багатотомних монографій чи в наукових диспутах, скільки в численних війнах і дипломатичних переговорах. Зрештою, після цілої низки кривавих конфліктів остання спроба Габсбургів підпорядкувати собі німецьких князів під час Тридцятилітньої війни провалилася, остаточно поховавши їх мрію про універсальну загальноєвропейську імперію, і Вестфальський мир 1648 р. затвердив право кожного монарха повновладно розпоряджатись у межах власних територіальних кордонів і вести самостійну зовнішню політику, ознаменувавши тим самим тріумф принципу суверенітету.

Разом з поступовою секуляризацією соціуму та десаκραлізацією влади в новий час відбувається переоцінка релігійних цінностей, і теоретичний вимір політики значною мірою звільняється від моралізаторського резонансу. Починаючи з XVI століття домінуючою стає інтерпретація політики як своєрідної технології досягнення успіху в процесі боротьби за владу, а не мирської практики впровадження етично-релігійних принципів християнства. Відбувається «реабілітація» мирських мотивів політичної діяльності, тож стверджуючи силу як основу права, в своїх роботах Макіавеллі, Гоббс, Спіноза, Боден, Рішельє із «найвищим благом» ототожнювали вже інтереси держави-суверена (втіленої в особі монарха), а не морально-етичні норми християнства.

Видається вельми показовим, що навіть ці апологети монархічного устрою особливо застерігали правителів, що їх свавілля шкодить в першу чергу їм самим, а «велич короля і могутність королівства» зростають лише в процесі задоволення життєво важливих інтересів усіх (в тому числі і нижчих) станів.

Ствердження інституту національної держави пов'язане не лише з крахом строкатих імперій XVI ст., але й революційних змін у суспільстві, коли станова ієрархія стала поступатися місцем класовому поділу. Державну надбудову неможливо відокремити від її суспільного базису, тож централізовані монархії стверджувалися у боротьбі з архаїчними феодальними структурами, спираючись на групу службовців-фахівців та залучаючи на свій бік селянство, ремісників і торгово буржуазію – весь «третій стан». Впродовж кількох століть поступово формується гігантський бюрократичний апарат абсолютистської монархії, який охоплює все нові й нові сфери суспільного життя. Взавши в свої руки місцеву адміністрацію, армію, фіскальну систему та судочинство, королі намагались здійснити подальшу централізацію й уніфікацію влади. Прагнучи запобігти релігійним конфліктам (лише у Франції між 1562 і 1598 відбулося щонайменше вісім громадянських війн, ознаменованих такими звірствами, як Варфоломійська ніч) і зміцнити свою владу, держава підпорядкувала собі духовенство, позбавивши його влади й створивши національні церкви (католицькі, протестантські, православні). Відповідно, можна констатувати, що обриси сучасної національної держави в основному проглядають вже в абсолютистських монархіях XVII століття. Саме в цей період, на думку П. Шоно, були закладені підвалини цивілізації класичної Європи, «яка була цивілізацією держави» [59, 15]. Розглядаючи територіальну державу з національним принципом лояльності як одне з найвидатніших досягнень Європи та незрівнянний фактор організації й порядку, він обґрунтовано доводить, що саме завдяки потужності й ефективності цього суспільного інституту Європа змогла ствердити свою гегемонію у світі.

Якщо переважна більшість апологетів абсолютизму XVI – XVIII ст. наділяла суверенітетом державу в особі монарха, ототожнюючи їх, то ідеологи Просвітництва (Руссо, Вольтер, Маблі) та діячі Великої французької буржуазної революції (Сійєс, Марат, Робесп'єр) звинуватили сам політичний інститут королівської влади в егоїзмі та волюнтаризмі. Стверджуючи, що монархи переслідують лише свої корисливі династичні інтереси, намагаючись

збільшити територіальні володіння, здобути собі славу та зміцнити всередині країни найжорстокіший деспотизм, ігноруючи нагальні потреби широких верств населення, вони дійшли безапеляційного висновку: «Бог створив світ, а королі пограбували його». Буржуазним публіцистам видавалося недопустимим розглядати міжнародні відносини як взаємні між монархами, тож ідеям станового суспільства і божественної природи королівської влади вони протиставили ідеї нації та національного суверенітету – права «нації» на свободу вибору соціального ладу та політичного режиму, територіальну цілісність національної держави, незалежний курс зовнішньої політики. Відповідно, ідеологами Просвітництва вже не монарх, а нація проголошувалася сувереном – джерелом усієї влади і найвищою позаісторичною суспільною одиницею. Саме з розроблених ними концепцій «природного права», «суспільного договору» та «національного суверенітету» і веде свій початок переважна більшість (давніх і сучасних) доктрин націоналізму. Якщо ж відсторонитись від філософських метафізичних абстракцій, то конкретний політичний зміст цієї теоретичної доктрини полягав у протиставленні інтересів вузького кола дворянства інтересам верхівки буржуазії, яка під час боротьби за політичну владу прирівняла й ототожнила власні потреби з інтересами всієї нації, намагаючись здобути якнайширшу підтримку в політичній боротьбі з абсолютизмом (недарма марксистські історики з неприхованою іронією говорили про суверенітет (одного) експлуататорського класу в капіталістичній державі). Під час революцій в Англії та Франції питання полягало не в боротьбі за національну єдність проти національного розбрату, а в тому, яка соціальна група та конституційний орган будуть уособлювати національну єдність і говорити від імені нації.

Французька буржуазна революція і викликаний нею спалах націоналістичних настроїв стали надзвичайно важливим етапом у формуванні як сучасних європейських націй, так і теорії національної держави. Якщо буржуазні революції в Нідерландах та Англії мали локальний вплив і відбувались під релігійними гаслами, то громадянська війна у Франції та боротьба жирондистів і якобінців проти іноземної інтервенції мали загальноєвропейське значення, причому до пропаганди ідей націоналізму звертались як революційні уряди, так і (дещо пізніше) їх реакційні опоненти – феодальні монархії, намагаючись залучити підвладне їм населення до боротьби проти загарбницької мегаломанії Наполеона Бонапарта,

перетворивши тим самим середньовічні «війни королів» на «війни народів» нового часу. Успішна боротьба балканських народів за незалежність від турецького ярма, національне об'єднання Італії та Німеччини, крах трьох традиційних європейських імперій під час першої світової війни і створення цілої низки нових національних держав ознаменували триумф принципу націоналізму в XIX – поч. XX ст., що дістав відповідне ідейне оформлення в докладно розроблених наукових теоріях та численній публіцистичній літературі.

Тож, підсумовуючи вищезазначене, можна сказати, що як суспільний феномен нації, так і політичний інститут національної держави почали складатися в середньовічній Європі за часів жорстоких релігійних конфліктів і кривавих феодальних усобиць, проте минуло кілька століть, аж поки особиста канцелярія короля перетворилась на потужну бюрократичну машину національної держави, приватна гвардія феодала трансформувалась в національну армію, господарство королівського домену еволюціонувало в національну економіку, а піддані монарха стали національно свідомими громадянами. Поступово стверджуючись в численних війнах і революціях, постійно еволюціонуючи в процесі мирної конкуренції з іншими типами політичної організації, національна держава змогла підпорядкувати собі або витіснити владу теократичних режимів, релігійних конфесій, феодальних форм правління, імперських установ і тоталітарних ідеократичних утопій, сягнувши в середині XX століття апогею свого впливу на життя людської спільноти. Надзвичайно динамічна гіперструктура, вона стала осередком усіх суспільних процесів й історичних змін останніх століть, часто виступаючи їх ініціатором [60].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Иоганн Готфрид Гердер ; пер. с нем. и прим. А.В.Михайлова – М. : Наука, 1977. – 703 с.
2. Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність / Йоганн Готфрид Гердер // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.3-10.
3. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Йоганн Г. Фіхте // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.10-18.
4. Мацціні Д. Обов'язки перед країною / Джузеппе Мацціні // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.18-34.
5. Мацціні Д. Естетика и критика. Избранные статьи / Джузеппе Мацціні ; сост., вступ. статья,

пер. и коммент. В. В. Библихина. – М.: «Искусство», 1975. – 479 с.

6. Мілль Дж. Національність і представницьке врядування / Джон Стюарт Мілль // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.34-38.

7. Моррас Ш. Повернення до живих речей / Шарль Моррас // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К.: Смолоскип, 2006. – (Політичні ідеології) – с.57-66.

8. Ренан Е. Що таке нація? / Ернест Ренан // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.253-264.

9. Муссоліні Б. Доктрина фашизму / Беніто Муссоліні ; пер. с ит. – М. : Триас, 1995. – 60 с.

10. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращук – К. : Основи, 1994. – 223 с.

11. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала – К. : Ніка-центр, 2006. – 320 с.

12. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / Эрик Хобсбаум ; пер. с англ. А. Васильева – СПб. : Алетейя, 1998. – 306 с.

13. Геллнер Э. Нации и национализм / Эрнест Геллнер ; пер. с англ. Т. Бердниковой, М. Тюнькиной. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.

14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

15. Алексеев В. Род, племя, народность, нация // Владимир Васильевич Алексеев – М. : Госполитиздат, 1962. – 252 с.

16. Архангельский А. И. Племя, народность, нация как исторические формы общности людей // А. И. Архангельский – М. : Высшая школа, 1961. – 342 с.

17. Ленин В. И. Карл Маркс (Краткий биографический очерк с изложением марксизма) // Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26. – с.43-93. (591 с.).

18. Ленин В. И. Реферат на тему «пролетариат и война» // Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26. – с.27-35. (591 с.).

19. Ленин В. И. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов? / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1967. – Т. 1. – с.125-346. (662 с.).

20. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 50 т. – издание второе. – М. : Государственное Издательство политической литературы, 1961. – Т. 21. – с.23-178. (672 с.).

21. Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1973. – Т. 24. – с.113-150. (568 с.).

22. Ленин В. И. Социалистическая революция и право наций на самоопределение / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 то-

- мах. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 27. – с.252-266. (644 с.).
23. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1986. – 422 с.
24. К. Маркс. К критике гегелевской философии права / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 50 т. – издание второе. – М. : Государственное Издательство политической литературы, 1956. – Т. 1. – с.219-368. (698 с.).
25. Шпенглер О. Годы решений. Германия и всемирно-историческое развитие / Освальд Шпенглер ; пер. с нем. и послесл. С. Е. Вершинина. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 224 с.
26. Тешке Б. Миф о 1648 годе: класс, геополитика и создание современных международных отношений / Б.Тешке, пер. с англ. Д. Кралечкина. – М. : Изд. Дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 416 с.
27. Ксенофонт Анабасис. Греческая история / Ксенофонт. – М. : ООО «Издательство АСТ»: «Ладомир», 2003. – 641 с.
28. Ксенофонт Киропедия / Ксенофонт. – М.: Наука, 1977. – 336 с.
29. Геродот История / Геродот ; пер. и примечания Г. А. Стратановского. – М.: ООО «Издательство АСТ», ООО «Издательство АСТ МОСКВА», ООО ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 672 с.
30. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции / Франсуа Шаму ; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург : У-Фактория; М. : АСТ МОСКВА; 2009. – 368 с.
31. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. / А. Лео Оппенгейм ; пер. с англ. М. Н. Ботвинника. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 319 с.
32. Аристотель Политика / Аристотель ; пер. с древнегреч.. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 393 с.
33. Плутарх Сравнительные жизнеописания. Полное издание в одном томе / Плутарх – М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2008. – 1263 с.
34. Фукидид История / Фукидид ; перев. Г. А. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1981. 542 с.
35. Ранович А. Б. Эллинизм и его историческая роль / Абрам Борисович Ранович – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 380 с.
36. Дьяконов В. Н. Греция в первой половине IV в. до н.э. / В. Н. Дьяконов // Древняя Греция ; под ред. Струве В. Н. и Каллистова Д. П. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – с.391-447.
37. Сергеев В. С. История древней Греции / Владимир Сергеевич Сергеев – М. : Издательство Восточной Литературы, 1963. – 514 с.
38. Элиан Пестрые рассказы / Элиан ; пер. с древнегреческого С.В.Поляковой – Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1963. – 186 с.
39. Шаму Ф. Эллинистическая цивилизация / Франсуа Шаму ; пер. с фр. Н.Шевченко – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2008. – 480с.
40. Полибий Всеобщая история в сорока книгах. В 3-х томах. / Полибий ; перевод с греческого Ф.Г. Мищенко – СПб : Наука, Ювента – 1994. – Т.1. – 496 с.
41. Моммзен Т. История Рима. В 5-ти томах // Теодор Моммзен – СПб: Наука, Ювента. – 1994. – Т.1. – 734 с.
42. Гиббон Эд. История упадка и разрушения Римской империи: В 7-т. / Эдвард Гиббон ; пер. с англ. В. Н. Неведомского [2-е изд.] – СПб. : Наука, 2006. – Т. I. – 427 с.
43. Грималь П. Цивилизация Древнего Рима / Пьер Грималь ; пер. с франц. И. Эльфонд. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 512с.
44. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
45. Цицерон Диалоги. О государстве. О законах / Цицерон – М. : Наука, 1966. – 224с.
46. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : «Статут», 2002. – 584 с.
47. Мэдден Т. Империя доверия. Как Рим строил Новый Мир, как Америка строит новый мир // Томас Ф. Мэдден ; пер. с англ. А. Гиршгорн. – М. : Прогресс-Традиция, 2010. – 451 с.
48. Тацит Анналы. Малые произведения. История // Публий Корнелий Тацит ; пер. с лат. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Ладомир», 2003. 2003. – 984 с.
49. Сальвиан О мироправлении Божьем // Памятники средневековой латинской литературы IV-VII веков – М. : Наследие, 1998. – с. 309-316.
50. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – М. : Российское библейское общество 2001. – 925 с. + 292 с.
51. Августин Блаженный. О Граде Божьем // Блаженный Августин. Творения: в 4-х т. – СПб. : Алетейа, К.: УЦИММ-Пресс, 1998. – Т.3. – 594 с.
52. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф ; пер. с фр., под общ. ред. В. А. Бабинцева; посл. А. Я. Гуревича. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 560 с.
53. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения / Жан Делюмо ; пер. с фр. И. Эльфонд – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 720 с.
54. Косминский Е. А. Дипломатия периода укрепления феодальной монархии / Е. А. Косминский // История дипломатии : Т. 1 / под ред. В. А.Зорина. – М. : Государственное Изд-во полит. лит-ры, 1959. – с.146-231. (896 с.).
55. Лабрюйер Ж. Характеры, или нравы нынешнего века / Жан де Лабрюйер ; пер. с фр. – М. : АСТ: Транзиткнига, 2005. – 412 с.
56. Bodin J. The Six Books of Commonwealth / J. Bodin – Cambridge: Cambridge University Press, 1962. – 512 P.
57. Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. / Томас Гоббс ; пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и прим. В. В. Соколов. – М. : Мысль, 1989. – Т.2. – 732 с.
58. Ришельё А. Политическое завещание, или принципы управления государством / кардинал-герцог Арман-Жан дю Плесси де Ришельё ; перев. с фр. Л. А. Сифуровой; предисл., общ. ред. Л. Л. Головина. – М. : Ладомир, 2008. – 496 с.
59. Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пьер Шоню ; пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 608 с.
60. Шоню П. Цивилизация Просвещения / Пьер Шоню ; пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер. – Екатеринбург : У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 688 с.